

ПРОБЛЕМИ СПРИЙНЯТТЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЯК НОСІЯ СУВЕРЕНІТЕТУ І ЄДИНОГО ДЖЕРЕЛА ВЛАДИ В КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОМУ ВИМІРІ

МІРОШНИЧЕНКО Юрій Романович - доктор юридичних наук

В процесі дослідження, сквозь призму принципу народного суверенітету, проаналізовані деякі норми Конституції України, котрі безпосередньо стосуються походження влади в державі від народу. Визначено деякі проблемні моменти імплементації принципу народного суверенітету в текст Конституції України. На основі дослідження існуючих суперечливих дійсних законодавств, запропоновано зміни в текст Конституції України, метою яких є уточнення ролі суверенітету Українського народу.

Ключові слова: Український народ, народний суверенітет, Конституція України, присяга.

Постановка проблеми в загальному вигляді

Розвиток демократичних норм у сучасних умовах дає все більше підстав для того, аби подолати бар'єр зневажливого ставлення суб'єктів державної влади до суверенітету народу, піднести його, надати йому надійні засоби захисту безвідмовно діючим механізмом реалізації у конституційно-правовому вимірі та сприймати походження будь-якої влади в державі від народу, як неодмінну умову подальшого стабільного розвитку і становлення як демократичної Української держави, так і громадянського суспільства.

Безумовно, становлення народного суверенітету потребує конституційних і законодавчих гарантій його безперешкодної

реалізації. Саме тому наука конституційного права повинна обґрунтувати те, як державний і народний суверенітет повинні співіснувати заради загальносуспільної користі. З часів творця ідей народовладдя Ж.-Ж. Руссо, який розумів суверенні права народу як основу суспільного договору, і до наших днів, народний суверенітет проходить епоху становлення, визнання, ствердження. Його дедалі більше усвідомлюють як вчені дослідники, так і політики, громадяни.

Ступінь розробленості проблеми

Проблема народного суверенітету протягом століть була предметом дослідження численних філософів, політологів, конституціоналістів, істориків та теоретиків права, зокрема: Ж. Бодена, Т. Гоббса, Г. Еллінека, Г. Кельзена, Д. Локка, Н. Макіавеллі, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, С. Алексєєва, М. Козюбри, Ф. Кокошкіна, М. Коркунова, Й. Левіна, Я. Магазинера, В. Нерсисянца, Н. Палієнка, О. Прієшкіної, П. Рабіновича, А. Селіванова, О. Скакун, Ю. Тихомирова, Ю. Тодики, В. Шаповала, Л. Юзькова та ін. На сьогодні в Україні ця проблема далека від стадії вирішення і потребує ґрунтовних наукових досліджень.

Метою статті є аналіз норм Конституції України крізь призму принципу народного суверенітету, знаходження наявних у чинному законодавстві протиріч, розробка рекомендацій щодо їх усунення.

Виклад основного матеріалу дослідження

Відповідно до частини 2 статті 5 Конституції України «носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ». Згідно з абзацом 3 пункту 4.1 мотивувальної частини рішення Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 р. (справа про здійснення влади народом) «положення “носієм суверенітету... є народ” закріплює принцип народного суверенітету, згідно з яким влада Українського народу є первинною, єдиною і невідчужуваною, тобто органи державної влади та органи місцевого самоврядування здійснюють владу в Україні, що походить від народу». Згідно з пунктом 1 резолютивної частини цього рішення зазначене вище положення «треба розуміти так, що в Україні вся влада належить народові. Влада народу є первинною, єдиною і невідчужуваною...» [1].

Спробуємо дослідити та зрозуміти суть і основні ознаки категорії «народний суверенітет», аналізуючи відповідні визначення в юридичній енциклопедії [2, т. 5]: «Суверен (франц. *souverain* – монарх; найвищий, верховний, від лат. *super* – угорі, наверху) – носій верховної влади (особа чи група осіб), уповноважений приймати в межах певної політико-правової ієрархії остаточні рішення. Влада суверена характеризується як найвища в існуючій політико-правовій системі, остання інстанція у сенсі прийняття владних рішень...» [2, т. 5, с. 684].

«Суверенітет... – повнота влади держави; самостійність держави, її незалежність від інших держав у внутрішній і зовнішній політиці» [2, т. 5, с. 684]. На мою думку, некоректно і нелогічно давати визначення родового поняття «суверенітет» через словосполучення «влада держави в той час, як існують такі видові поняття, як «суверенітет держави», «національний суверенітет», «народний суверенітет» та даються їх окремі визначення. Крім того, мабуть, логічним і послідовним було б включення до визначення категорії «суверенітет» основних ознак категорії «суверен»;

«Суверенітет національний – суверенітет народу як політичної нації» [2, т. 5, с. 685]. Слід зазначити, що в теорії конституційно-

го права давно вже точаться дискусії щодо розмежування державного, народного та національного суверенітетів. У руслі цього, визначення категорії «національний суверенітет» через категорію «народний суверенітет» видається некоректним. При цьому тлумачення категорії «суверенітет народу» («народний суверенітет») у цитованій вище юридичній енциклопедії відсутнє.

Не меншою проблемою, аніж юридична невизначеність категорії «народний суверенітет», є те, що у теорії права ця категорія «живе скоріше як відповідна концепція, і основна її суть полягає у визначенні першоджерела влади» [3, с. 25]. На жаль, народний суверенітет дійсно дуже часто сприймається поки що як декларація, фікція, утопія. Незважаючи на це, потрібно враховувати, що народний суверенітет проголошено «відправним конституційним принципом. Майже всі конституції в тих чи інших формулюваннях містять положення про те, що влада (суверенітет) належить народу, походить від народу» [4, с. 180]. Відомо також, що «принципи конституційного права України (франц. *principes*, від лат. *principium* – початок, основа) – це керівні засади, ідеї, ідеали, які визначають сутність, зміст, спрямованість і форми конституційно-правового регулювання» [5, с. 16]. Відповідно, принцип народного суверенітету – це не просто «ідея, ідеал», а це, водночас, засади, на яких повинні базуватися всі положення Основного Закону держави, головний стрижень конституційно-правового регулювання суспільних владних відносин у державі, а також ідеал, що визначає вектор розвитку країни та суспільства. Саме крізь призму принципу народного суверенітету слід аналізувати норми Конституції України з метою створення такої суспільно-політичної моделі України, яка б заохочувала і забезпечувала свободу політичної участі та пряме народовладдя в усіх його проявах і на всіх рівнях – державному, місцевому, професійному тощо.

Таким чином, виходячи із системного тлумачення наведених вище енциклопедичних визначень та відповідних положень рішення Конституційного Суду України, можна сформулювати дві основні ознаки принципу народного суверенітету:

1) верховенство влади народу, основною сутністю якого є право приймати остаточні та обов'язкові до виконання рішення;

2) повнота влади народу, яка характеризується обсягом його владних повноважень.

Розглянемо принцип народного суверенітету через щойно сформульовані основні його ознаки. Так, на думку А. О. Селіванова, «безпосереднього забезпечення механізму верховенства народного суверенітету над державним, поки що навіть теоретично (доктринально), наукою конституційного права не визначено і юридично не встановлено» [6, с. 307]. У зв'язку з цим «наукові дослідження, з подальшим втіленням їх у практику забезпечення суверенітету народу, мають істотне значення і водночас відображають високу місію науки конституційного права у теоретичному розв'язанні цієї складної проблеми» [6, с. 311].

Одним з яскравих прикладів того, що в українському суспільстві ще не до кінця визріла концепція народного суверенітету в розумінні того, хто є носієм верховної влади, є той факт, що на сьогоднішній день у підсвідомості багатьох громадян України, в тому числі посадових осіб державних органів, на жаль, ще залишилося радянське розуміння місця людини стосовно держави: «держава над людиною, а не людина над державою»; «людина існує для держави, а не держава – для людини». В руслі такої концепції владних відносин будь-яка активність громадян у сфері управління власною країною (державними, місцевими та професійними справами) сприймається (як пересічними громадянами, так і, тим більше, посадовими особами органів державної влади) як «тиск на владу». Крім того, така активність громадян сприймається саме як «тиск знизу», що не має абсолютно нічого спільного з проголошеним принципом народного суверенітету, який є фундаментом системи «управління згори». Участь же громадян України у процесах обговорення та прийняття управлінських владних рішень у кращому випадку забезпечується їх «залученням» до роботи в різних дорадчих і консультативних органах (переважно декларативного характеру), що автоматично знижує рівень їх політичної активності та

відповідальності за наслідки їхніх «порад» і «консультацій».

У цьому аспекті, насправді, вже давно потрібно було глибоко дослідити і докорінно змінити концепцію «державної влади» на концепцію «управління державними справами» від імені носія суверенітету та єдиного джерела влади в Україні – Українського народу, який обирає зі свого середовища гідних громадян і приймає їх не на «державну службу», а на «службу Українському народові», – наділяючи цих осіб не «владою» (яка дуже часто розуміється ними як «безмежна»), а конкретними повноваженнями у сфері управління власною країною, що мають (чи повинні мати) чітко визначені Конституцією та законами України межі та способи їх реалізації (частина 2 статті 6 та частина 2 статті 19 Основного Закону) [5].

Суть «зміни філософії влади» якраз і полягає у тому, щоб, по-перше, зрозуміти та усвідомити, нарешті, хто в Україні насправді має верховну владу (суверенітет), і, по-друге, реально закріпити відповідну модель суспільно-владних відносин у Конституції та законах України, щоб в подальшому реалізувати її у практиці державного будівництва. Тобто зміна філософії влади повинна відбутися шляхом перевертання піраміди цінностей: «не людина для держави, а держава для людини» – саме такий морально-правовий імператив у своїй роботі наполегливо відстоював «архітектор української Конституції» [7, с. 65] Леонід Петрович Юзьков. Крім того, саме цьому видатному вченому-конституціоналістові ми зобов'язані тим, що ми є все ж таки «Український народ», а не «народ України» [8, с. 47]. На перший погляд, не суттєве питання, при глибшому розгляді виявляється вкрай принциповим, адже термін «Український народ» дає відповідь на питання «який?», чим вирізняє нас серед інших народів світу, а термін «народ України» не дає відповідь на питання «чий?» і фіксує належність (і певним чином підлеглість) народу державі. Але ж саме Український народ, а не народ України реалізував право на самовизначення шляхом створення власної держави – України та прийняття її Основного Закону.

Виходячи з наведеного, проаналізуємо положення Конституції України на відповідність проголошеному у частині 2 статті 5 принципів народного суверенітету, зокрема такої головної його ознаці, як «верховенство влади». Розпочати, мабуть, доведеться з найперших слів преамбули Основного Закону – «Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, ... приймає цю Конституцію – Основний Закон України». На перший погляд, все досить зрозуміло і не викликає жодних зауважень. Водночас – аналіз цих слів крізь призму принципу народного суверенітету наштовхує на думку про те, що Українському народові знову залишили роль пасивного споглядача; можливо, і носія суверенітету, але все ж таки пасивного. Конституційний Суд України в абзаці 1 пункту 4 мотивувальної частини свого рішення [9] розтлумачив це положення преамбули таким чином, що «прийняття Конституції України Верховною Радою України було безпосереднім актом реалізації суверенітету народу, який тільки одноразово уповноважив Верховну Раду України на її прийняття».

Проте, мабуть, риторичними залишаться питання: яким актом, коли і в якому порядку Український народ уповноважив Верховну Раду України на прийняття Конституції України від свого імені? Для прикладу реалізації народом належної виключно йому установчої влади, що є однією з частин всієї верховної влади народу, проаналізуємо преамбули Конституцій інших країн світу (у тому числі – пострадянських): «Ми, народ Сполучених Штатів, ... засновуємо та приймаємо цю Конституцію для Сполучених Штатів Америки»; «Ми, багатонаціональний народ Російської Федерації, ... приймаємо Конституцію Російської Федерації»; «Ми, народ Республіки Білорусь (Білорусі), ... приймаємо цю Конституцію – Основний Закон Республіки Білорусь»; «Ми, народ Казахстану, ... приймаємо цю Конституцію»; «Усвідомлюючи свою відповідальність перед Богом і людьми, ... німецький народ в силу своєї установчої влади дав собі цей Основний Закон».

У цьому контексті варто звернути увагу на те, що відповідно до преамбули Основного Закону України «відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та майбутніми поколіннями» усвідомлює саме Верховна Рада України від імені Українського народу, а не сам Український народ і кожен громадянин (якщо до Верховної Ради України, як органу влади, взагалі можна застосувати категорію «власної совісті»). Приклади можна продовжувати: «...Кортеси схвалили, а іспанський народ затвердив наступну Конституцію...»; «Латвійський народ на своїх вільно обраних Установчих зборах встановив для себе наступну Конституцію держави...»; «Ми, японський народ, діючи через посередництво наших належним чином обраних представників у Парламенті, ... проголошуємо, що народ наділений суверенною владою, і встановлюємо цю Конституцію...». Як відомо, Конституція Японії була прийнята у 1946 р. також парламентом, що видно навіть із наведеного тексту її преамбули. Але проголошений цією Конституцією принцип народного суверенітету, який реалізується в тому числі через представництво вільно обраних представників до Парламенту, чітко дотриманий і відповідним чином відображений.

Наразі йдеться не про те, що Конституція України повинна була обов'язково прийматися (чи затверджуватися) на всеукраїнському референдумі, а лише про те, що реальним суб'єктом (носієм, «власником» і джерелом) всієї, і в тому числі установчої, влади, звичайно, є Український народ. Верховна Рада України, безперечно, мала право, діючи від імені Українського народу, приймати Конституцію – Основний Закон України. Але первинним, верховним суб'єктом цієї установчої влади, безперечно, є народ, а Верховна Рада України завжди була і буде залишатися представницьким органом, органом вторинної, похідної влади. Тому, на нашу думку, преамбула Конституції України мала бути виписана за формулою: «Український народ – громадяни України всіх національностей... приймає цю Конституцію – Основний Закон України» або хоча б за аналогією з відповідним текстом преамбули Конституції Японії: «Ми,

Український народ, діючи через посередництво наших належним чином обраних представників у Парламенті, ... проголошуємо, що народ наділений суверенною владою, і встановлюємо цю Конституцію...»). Тоді кожен громадянин відчував би свою причетність до створення та розбудови власної держави, в тому числі прийняття Основного Закону.

Продовжуючи дослідження проблемних моментів імплементації принципу народно-го суверенітету в «тіло» Конституції України, варто було б зупинити нашу увагу на такому питанні. Виходячи з того, що всі органи державної влади реалізують «вторинну» владу, яка є «похідною» від «носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні», то логічним було б уживання (фіксація) в Конституції України положення про те, що той чи інший орган державної влади (особливо, склад якого безпосередньо обраний народом) діє «від імені Українського народу». Проте, згідно з Основним Законом держави: Верховна Рада України діяла від імені Українського народу лише один раз, – приймаючи Конституцію України; в жодній же іншій нормі Конституції України не зафіксовано, що парламент діє від імені Українського народу; закони також не приймаються «Іменем Українського народу»; Президент України діє «від імені держави» (ч. 1 ст. 102 Конституції України) [5].

Водночас, масовому розумінню того, що саме народ є носієм верховної влади, має передувати однозначне трактування цього факту на рівні законодавства, передусім – Конституції України. Парадокс полягає в тому, що відповідно до тексту присяги народного депутата України, наведеному в статті 79, народний обранець заявляє: «Присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу». Те ж саме стосується Президента України. Гарант Конституції, вступаючи на посаду, проголошує: «Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалеж-

ність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу...» [5]. Таким чином, що народний депутат України, що Президент України присягають на вірність не Українському народу, а саме державі Україна. При цьому в обох випадках народні обранці зобов'язуються «дбати про добробут Українського народу». Однак, дбати про добробут і присягати – різні речі. Народний обранець повинен в першу чергу присягати Українському народові, а не лише «дбати про його добробут». Так, у статті 2 Закону України «Про військовий обов'язок і військову службу» чітко вказується, що «громадяни України, які призвані або добровільно вступили на військову службу, прийняті на службу у військовому резерві, складають Військову присягу на вірність Українському народу» [10]. Відповідно ж до Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, військовослужбовець, промовляючи текст присяги, проголошує: «Я, (прізвище, ім'я та по батькові), вступаю на військову службу і урочисто присягаю Українському народові завжди бути йому вірним і відданим, обороняти Україну, захищати її суверенітет, територіальну цілісність і недоторканність, сумлінно і чесно виконувати військовий обов'язок, накази командирів, неухильно додержуватися Конституції України та законів України, зберігати державну таємницю. Присягаю виконувати свої обов'язки в інтересах співвітчизників. Присягаю ніколи не зрадити Українському народові!» [11]. Як бачимо, зобов'язання «обороняти Україну» та «виконувати обов'язки в інтересах співвітчизників» не заважає військовослужбовцю присягати саме народові, а не державі, при цьому зобов'язання народного депутата «дбати про добробут Українського народу» чомусь поєднується з присягою державі, а не власне народові, який його обрав. Таким чином, виникає цікава колізія – військовослужбовці присягають на вірність саме Українському народові, а народні депутати України, Президент України – Україні. Більше того, навіть судові рішення ухвалюються судами не іменем Українського народу, а чомусь «іменем України» (ч. 5 ст. 124 Конституції). Тобто правосуддя здійснюється не за дорученням народу, який є єдиним

джерелом усієї (і будь-якої) влади в Україні, а за дорученням і від імені держави. У цьому випадку з'являється риторичне питання: як буде суд, діючи від імені держави, приймати рішення за позовом громадян до держави (чи за скаргою громадян на дії чи бездіяльність держави), адже в такій справі суддя, фактично, є представником однієї зі сторін?

Яким же чином, за наявності такого, законодавчо закріпленого, підходу, ми можемо розраховувати на трансформацію розуміння місця людини, стосовно держави, як у свідомості пересічних українців, так і у свідомості державних службовців усіх рангів? Такий стан справ унеможлиблює перехід від сприйняття «людина існує для держави» до сприйняття «держави існує для людини», відповідно перша з вищенаведених основних ознак принципу народного суверенітету «верховенство влади народу», є і буде лишатися абстракцією доти, доки існує така правова колізія. І якщо питання законодавчого фіксування факту діяльності Верховної Ради України від імені Українського народу, та представництва Президентом України Українського народу (а не лише держави), вимагають ретельного дослідження, то необхідність корекції текстів присяги народних обранців та відповіді на питання «чий іменем ухвалюється судовий вирок?» вже зараз не викликає сумнівів.

Враховуючи вищенаведене, для забезпечення принципу народного суверенітету, та з метою усунення існуючої правової колізії, необхідно внести відповідні поправки до діючого законодавства, зокрема:

- текст присяги народного депутата України, наведений у статті 79 Конституції України, викласти в наступній редакції: «Присягаю на вірність Українському народові. Зобов'язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу. Присягаю додержуватися Конституції України та законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників».

- текст присяги Президента України, наведений у статті 104 Конституції України, викласти в наступній редакції: «Я, (ім'я та прізвище), волею Українського народу об-

раний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Українському народові. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі».

- ч. 5 ст. 124 Конституції України викласти в наступній редакції «Судові рішення ухвалюються судами іменем Українського народу і є обов'язковими до виконання на всій території України».

Такі законодавчі зміни, безумовно, не є достатньою умовою для вирішення проблеми народного суверенітету Українського народу, але вони є умовою необхідною і першочерговою.

Висновки

У процесі дослідження всебічно розглянуто принцип народного суверенітету, проаналізовано деякі норми Конституції України, що безпосередньо стосуються походження будь-якої влади в державі від влади народу. На основі дослідження існуючих протиріч чинного законодавства запропоновано зміни до тексту Конституції України, метою яких є уточнення ролі та значення суверенітету Українського народу. Адже законодавство, і перш за все – Конституція України, повинні бути послідовними, логічними, змістовними, щоб надихати кожного громадянина до формування активної громадянської позиції – докладання щоденних власних зусиль задля руху на шляху розвитку власної країни.

Література

1. Рішення Конституційного Суду України від 5 жовтня 2005 року № 6-рп/2005 (справа про здійснення влади народом) // Офіційний вісник України. – 2005. – 26 жовтня. – № 41. – С. 31. – Ст. 2605.

2. Юридична енциклопедія : У 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1998. – Т. 1 : А–Г. – 669 с. ;

АНОТАЦІЯ

У процесі дослідження, крізь призму принципу народного суверенітету, проаналізовано деякі норми Конституції України, що безпосередньо стосуються походження будь-якої влади в державі від влади народу. Окреслено деякі проблемні моменти імплементації принципу народного суверенітету в текст Конституції України. На основі дослідження існуючих протиріч чинного законодавства, запропоновано зміни до тексту Конституції України, метою яких є уточнення ролі суверенітету Українського народу.

SUMMARY

In research process, in the light of the principle of national sovereignty some provisions of the Constitution of Ukraine that relate directly to the origin of any government in the state of people's power are analyzed.

In addition, some problematic moments of implementation of the principle of national sovereignty into the text of the Constitution of Ukraine are outlined.

From the studying of the existing contradictions of the current legislation, suggested amendments to the Constitution of Ukraine, which aim to clarify the role of the sovereignty of the Ukrainian society.

Т. 2 : Д-Й. – 1999. – 741 с. ; Т. 3 : К-М. – 2001. – 792 с. ; Т. 4 : Н-П. – 2002. – 720 с. ; Т. 5 : П-С. – 2003. – 733 с.; Т. 6: Т-Я. – 2004. – 768 с.

3. Сліденко І. Д. Теоретичні та конституційні засади народного суверенітету / І. Д. Сліденко // Конституція і народний суверенітет в Україні: проблеми теорії і практики реалізації : зб. наук. праць / Т-во конституційного права ; за заг. ред.: В. М. Кампо, М. В. Савчина. – К., 2008. – С. 18–26.

4. Енгибарян Р. В. Конституционное развитие в современном мире: основные тенденции / Р. В. Енгибарян. – М. : Норма, 2007. – 495 с.

5. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.

6. Селіванов А. О. Суверенітет народу і публічна влада / А. О. Селіванов // Влада в Україні: шляхи до ефективності / за заг. ред. О. Д. Святоцького. – К. : Ін Юре, 2010. – С. 303–311.

7. Стрижак А. А. Без права на помилку: Конституційний Суд України у 2007–2010 роках : вибр. наук. праці, інтерв'ю та

публ. / А. А. Стрижак. – К. : Логос, 2010. – 258 с.

8. Селіванов А. О. Конституція. Громадянин. Суд. Професійні та суспільні погляди / А. О. Селіванов. – К. : УАІД «Рада», 2009. – 559 с.

9. Рішення Конституційного Суду України від 11 липня 1997 року № 3-зп (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України) // Офіційний вісник України. – 1997. – № 29. – С. 85.

10. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25 березня 1992 № 2232-XII [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2232-12/page>

11. Про Статут внутрішньої служби Збройних Сил України: Закон України від 24 березня 1999 № 548-XIV [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/548-14>